

Зеби, Зеби, Зебона...

Д.Қуроноф

“Мулойм кўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат...”- сезасизми, адиб ўсма бўлиб яралмаганига ўкинаётгандай, ўкинчини сизга-да юктираётгандай; “кўз устига” деган ибора бизда расм эмас-у, биродарларимиз тожикларнинг “ба чашми”си — эъзознинг юксак ифодаси! Адиб ўсма бўлиб яралмаганига ўкинмокда, дедик, воҳ! — ният кетган экан: ўсмадай эзғиланди-я... иншооллох, энди кўз устига ҳам чиқар...

“Ҳар йил келадиган баҳор севинчи яна кўнгулларни қитиклай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди...”- роман бошланишидаги лирик табиат лавҳасиданок Чўлпон-шоир бўй бериб туради: “кўнглингизни қитиклаб” завқлантирмоқ бўлади сизни. Бошданок сизни гўзалликка ошуфта этиб, кўнглингизда ажиб бир илиқлик пайдо қилгачгина ўзининг суюқлиси — Зебини рўбарў қилади сизга. Зебидай фариштани яратиб қўйиб, унга яна самимий-беғараз муносабатда бўлиш осонмас — шайдо кўнглингиз ухдасидан чиқади бунинг! Адиб Зебини тасвирларкан, сўзларидан хайратга йўғрилган меҳр уфуриб туради...

Узоқ йўлга отланиши керак бўлган ўртоғини кутдириб қўйгани, устига-устак ўзининг ташвиши билан бўлиб меҳмонини унутганидан Зеби ҳижолатда, “ўртоғини узр айтиб қарши олди:

- Ўртоқжон, отам оврадда ўтириб қолди шекилли, шунақа одати бор. Эндиёқ кириб келса керак. Хафа бўлманг-а?”

Қизнинг андиша тўла нигоҳини туясиз, гапларини эшитгандай бўласиз, “Наҳот сиздан-да хафа бўлиш мумкин?” деган ҳаёлда ўтирганингизда, адиб “Хафа бўлманг-а?” деб турганида Зебининг юзини кўриш керак эди!”-деб қолади. Алам қилиб кетади сизга, адиб эса айни шуни истагандай, “мен кўрдим, сиз эса-йўқ!..” демоқчидай. Басма-басига Зебини бир кўриш истагида ёнасиз, не тонгким, адиб унинг қиёфасини чизмаган: сийрат бор-у, сурат йўқ! Қувликни илғамасиз-да, Зебини кўз олдингизга келтиришга тиришасиз. Кимдир бир умрлик армони — илк севгисини, кимдир ҳаёлида ардоқлаб, учратишини орзиқиб кутгани малакни қўяди унинг ўрнига: “Бир қўлида супурги, бир қўли тиззасида, супурги ҳам ердан узиб олинган эмас, фақат бош юқори кўтарилгану — бутун вужуд...” сизнинг ихтиёрингизда! — энтиқиб кетасиз, Зеби яна ҳам кадрдонроқ кўринади кўзингизга, вужудингизнинг бир қисмига айланади — “юктириш” санъати ўз ишини қилади.

Ўзингиз сезмаган ҳолда қаҳрамон оламига кириб қоласиз, энди унинг ҳеч бир ҳаракати нигоҳингиздан қочиб қутулмайди. Ана, Зеби гўё Салти билан гаплашаётибди-ю, кўз кири отасида: “Энам аврай олармикан? Отам кўнармикан?” — кўнглида қилдеккина умиди бору, ўзи шунинг устида турибди... тилида отасидан нолийди-ю, дилида унга ёлворади. Шу маҳал Салти кулиб юборди: эссизгина, отаси эндигина ҳовридан тушиб, “юборсамми, йўқми” дея ўйга кетганди-я...

“- Вой анави қизни! Яна бешбаттар қиласиз ишни!”

Бу ҳитобда ўпка-гина ҳам, ўкинч ҳам, йўққа чиқишга келган умид армони ва ҳам унинг ҳосиласи сифатида тўқилмоққа ҳар дам шай икки томчи ёш ҳам... қўйинг-чи — ҳаммасидан бор! Зебининг Салтига бокқан тубсиз кўзларида, чимирилган қошларида кўрасиз буларни... латофатидан сеҳрланасиз. Қиз дилидаги изтиробларни сезасиз, сезсангиз-да шу ҳолатнинг узоқроқ давом қилишини тилайсиз: бошқа бир бокираи якто айтмоқчи, “Зайнаб билан жанжаллашишнинг ўзи бир ҳузур ва жанжалдан бўшалгач, қайин отамнинг қаршисига ўтириб насиҳат эшитиш ундан ҳам яхши ҳузур...” — тушуниш ҳам кечириш мумкин бўлган худбинлик!..

Арава ҳам кенг-мўлгина экан: сизга ҳам жой топила қолди, шошиб бир чеккага ўтириб олдингиз — Зебидан кўз уз(ол)майсиз. Ана, қизлар уни қистовга олиб, қўшиқ айтишга ундашади: дилингизда уларга қўшиласиз-у, тилингизга чиқаришга ийманасиз — недир имкон бермайди сизга... Салти эса билганидан қолмайди:

“-...Бу ер тола жой бўлса, одам асари бўлмаса, кечаси қоронғи бўлса. Бир-икки жуфт айтиб бермайсизми?”

- Номаҳрамга эшиттириб-А?”

Зебининг ўртоғига илкис ўгирилганини, кўзлари бир қадар чакчайиб, қошлари чимирилганини тасаввур қилинг-да, кейин эшитинг бу гапни! Умид қиламизки, юкламага тушаётган УРҒУ қиз қандай андишаларга бориб ўтирганини сизга англатди, сиз уни тушундингиз, ўртоқлари эса... Улар кулдилар:

“- Шу ҳам номаҳрам бўлибдимиз?”

- Шу Ўлмасжон-а?

- Номаҳрам ўла қолсин?..”

Зебига қарайсиз: бечора, бир томони, шу гапни айтганидан пушаймон, бошқа тарафи, гапини мундайроқ тушунганларига хафа — юзлари хижолатдан ловуллайди, лаблари чўччайиб, кўзлари пирпирайди... Қиз бир лахзагина ўғирилди, сассизгина тўкилган томчи ёшни сездингиз — биров билмади: “... бир томчи кўз ёшингизга арзитдимми?” — ўкинасиз, то қизларнинг ялласига Зебининг “тиниқ, ғуборсиз, жонон пиёладай жаранглаган” овози қўшилмагунча дилингиз вайрон — томчи ёшнинг юки босиб туради!..

Зеби тасвирида Чўлпон чинакам эврилиш (перевоплохение) санъатини намоён қилади: қахрамонининг “ичи”га (берилиб ўйнаётган актёр сингари) кириб олади-да, сиртдан тасвирлайди. Адибни рассомга менгзасак, қахрамонининг муайян вақтдаги ҳолатини қоғозга туширишга шошилгандай, қилқаламини тез-тез юргизиб, пунктирлар биланок чизиб кўяди: “Ана, камини ўзингиз тўлдилинг!” — юқорида тасаввурга эрк берганимиз ўз чизгимизни тортишга бир уриниш, холос.

Суюкли қахрамони маънавиятини акбаралию мирёкублар маънавиятига қарши қўйган адиб Зеби билан Ўлмасжон муносабатини сирли-романтик руҳга чулғайдики, интим саҳналарнинг ҳозиргича талқинига ўрганган китобхонга бу нарсa ўта тийиқлик, жўнлик бўлиб туюлса эҳтимол. Бунинг зиддига инонмоқ учун шу хусусда озроқ тўхталиш жоиз.

Зебидай қиз кўнглига муҳаббат ораламаслиги мумкин эмасдай, шу боис ҳам Ўлмасжон пайдо бўлиши билан китобхон ажиб сергак тортади, гапларидан, рафторию хатти-ҳаракатларидан ненидир уқмоқчидай диққат билан кузатади уни:

“Қизлар жим эдилар. Аравакаш **зерикди шекилли** астагина ашула бошлади. Унинг ашуласи хом хиргойидан нарига ўтмагандан кейин Салти кўтарилди:

- Ўлмасжон, бормисиз? Дурустроқ айтсангиз-чи!

Салтининг яна бир ўртоғи — Қумри унинг сўзини қувватлади:

- Ҳа, рост, шундай яхши овозингиз бор экан, **шўх-шўх айтмайсизми?** Кенг далада қанча қўйсангиз, шунча кетади варанглаб...

Йигитча кулди. У қоронғида секингина орқасига қайрилган эди. Орқа сафдаги қизлар чимматини кўтариб ўтирганларидан уларнинг **юзларини сал-пал кўрса бўларди**. Кулумсираб туриб **қизларга бироз қарагач**:

- Орангизда данғи кетган ашулачингиз туриб менга осилганларинг қизиқ!- деди.- Биз “сув бўлмаса таямму”га ярайдиган ашулачилардан...”

Ўлмасжон Зебининг таърифини, эҳтимол, қўшиғини ҳам эшитган ва унга эртақлардаги каби ғойибона ошиқ бўлган бўлса не ажаб?! Чўлпон бунини очиқ айтмайди, ишора қилади холос: Ўлмасжонга “шўх-шўх айтнинг” дейишмоқда, демак, у мунгли куйлаяпти. Севгилисининг шунчалар яқин ҳам узоқлигидан эмасми бу мунг?! Орқа сафдаги қизларга кулумсираб туриб бироз қараб қолгани (биронинг дийдорига тўймоқчидай), “данғи кетган ашулачи” ҳақида юрак ютиб гапиргани-чи?! “Шу чокқача (яъни, бошқа қизлар куйлаганида-Д.Қ.) ёр-ёрга кулоқ бериб, индамасдан отини аста-аста қамчилаб кетаётган аравакаш”нинг “бу овоз чиқиши билан оғир бир “уҳ” тортгани” шарқ эртақларидаги ошиқни эслатмайдими?!

Ёзувчи дилни дилга пайвндлаган ЛАҲЗА тасвирида сўзга хасислик қилади. Пойлоқчи кампирнинг қилиғини кўриб, “Зеби камоли хайрон бўлганидан аравакашнинг номахрамлигини ҳам унутиб, ҳалиги тангирқаш назари билан унга қаради. Бу вақтда ой анчагина юқори кўтарилиб қолган эди. Ёш йигитнинг бу ёш ва ширин табассумини ой ёруғида алайна кўриб олган ёш қиз, бутун баданларидан мулойимгина дуркираш кечганини пайқади ва қизариб, тескари қайрилди...”

Қизнинг “баданларидан мулойимгина дуркираш кечгани” “эркак зоти билан биринчи марта бу хилда учрашгани”дангина эмас — Ўлмасжоннинг кўзларида порлаган ишқ ўтининг тафтидан! Зебининг “биттаси ўзимизнинг аравакаш” деган гапни эшитибок безовта бўлгани, кимсан Раззоқ сўфининг қизи эканини, наинки бунини, атрофида неки бўлса унутиб, унга томон интилгани ҳам шундан. Зеби билан Ўлмасжон икки жойда икки оғиздангина гап олишади-ю, адиб шунга ҳам дунё-дунё маъно юклайди: “Иккаласи ҳам анчагача жим қолдилар. Қайси бири олдин гап бошлашини ва нима дейишини билмасиди. Ниҳоят, йигитча бир гап топган бўлди:

- Бугун сахар... аравани қўшаманми?

- Нимага?”

Қизнинг масъуд дамларни имкон қадар чўзиш истаги, ташвишию умиди, кўркувию ўтинчини ўзида жамлаб, ногоҳ бўғзидан отилган “нимага?”си — ўзига хос дил изҳори, бунини тушунганидан бўлсами, Ўлмасжон қувонади, хўжайинидан қарздор бўлишини, бусиз ҳам ночор оиласини қийнаб қўйиши мумкинлигини ўйлаб ҳам ўтирмай, муносиб жавоб айтади: “Хайр, майли сизлар (СИЗ -Д.Қ.) қачон қўш десанглар шунда қўшаман”.

Энахоннинг соддагина онаси Зеби ҳақида айтган: “Бир раҳмдил, бир оққўнгил, бир илинчакки, бу замоннинг ёш-яланги орасида кам топилади. Шунча жойдан келиб, шунча кундан бери пойлаб ётган бечора аравакаш болани бошқа қизларнинг биттаси ҳам эсга олмади, йўқламади; доим йўқлаб, хабар олиб турган Зебихон бўлди” - гапларидан англашиладики, икки ёш тез-тез дийдорлашиб турган, лекин Чўлпон тафсилотлардан қочади: шабнамий соф туйғуни нафақат бизнинг, ўзининг-да нигоҳидан асрамоқчи бўлади.

Ўзининг мафтунлиги орқасида китобхон наздида Зебини осмонларга олиб чиққан адиб, уни яна сездирмайгина ерга олиб тушади: севгисининг интихосини нурли кўролмаган, шу билан бирга ундан кечолмаган қизнинг изтироблари — нарвоннинг илк поғонаси. Мингбоши совчилари ризолик олгач, “суратдай, жонсизгина судралиб” юрган қиз тамомила ер фарзанди эканига имон келтирасан киши. Қизнинг изтироблари бежиз эмаслиги Аакбаралига адиб берган таърифдан, хусусан, меҳмондорчиликдан қайтаётган қизларнинг “мингбоши тўғрисида гап очилганда аччиқ жирканиш билан: “давлати бошида қолсин! “дея қичқирган”ларидан (шу гапни айтаётган Зебини бир тасаввур қилинг-а!) англашилади. Бахтидан сархуш Кумушбибининг “Киши давлат учун эрга теккандан ерга тегсин...” дея севиб севилмаган Зайнабнинг шусиз ҳам садпора бағрини тилмоқ бўлганини эсларсиз?! Ундай бўлса, Зебининг йиғи-сиғидан нарига ўтмаганини кўрган “Хужум”чи қизларнинг “қурашсанг бўларди-ку!” дея бурунларини жийириб, маломат қилишларини ҳам тасаввур қила оласиз. Ёзувчи бу каби маломатларни назардан қочирмайди, шу боис китобхонни ҳам, қаҳрамонини ҳам “кўниш”га обдон тайёрлайди: отасининг оппоқ соқоли билан кўз ёшларини оқизиб қарғашлари, “мундай қарғашларнинг ортуқ даражада кўркунч эканини ҳар оғиздан эшита-эшита” ўсган қизга таъсир этмаслиги мумкин эмас; ўзи туфайли онасининг, шундоғам умри азобда ўтаётган аёлнинг, чеккан ситамлари юрагини эзиши табиий; кундошларининг саъй-ҳаракатлари, негадир атрофдагиларнинг бари “шу”ни исташи “ожиз, иродасиз, аянч ва яккабош” қизни синдириши аниқ эди. Сўфининг тарбиясида ўсган қиз ўзини ҳалок этмоқ нечоғли оғир гуноҳ эканини билади! — осмон узоқ, ер қаттиқ, — унинг учун биттагина йўл бор — кўниш. Шу боис ҳам адиб: “Мамлакатнинг қизгин қуёшида тез етилган тан бечора қизнинг маъюс кўнглини ўз иссиқ қучоғига олди”,- дейди-ю, гапни мухтасар қилади. Айтмоқчимизки, Чўлпон А.Қодирий каби “айнан мен ёзганчадир!” дея ҳайқиринишга ҳақли, чунки у “ибратли қаҳрамон” яратгандан, реал инсонни курсатишни афзал билади.

Зеби ҳақида ҳам бир чеккаси “кундош балосининг намоён қурбонидур” дейиш мумкин. А.Қодирий “ўқувчининг қимматли вақтини аягани, қаламини ҳам бу ғиди-бидидан озод қилишни мувофиқ кўрган”идан кундошлар можаросига тўхталмаганини айтса, Чўлпон бу ҳақда анча муфассал ёзади. Диккатимизни тортадиган нарса — Зебининг кундошлар даврасидаги хатти-ҳаракати ҳам унинг характер мантиқига мослиги.

Султонхон аризачи кампир билан суҳбат курганида, катта кундошлар бурунларини жийиришади:

“- Ана, топишиб ҳам кетди! -деди Хадичахон ичкаридан.

- “Пес пес билан... қоронғида!”- деди Пошшахон.

- Ҳай ана у хотинни. Нега ундай дейсиз? Нафасингиз курсин!

Бу Зебининг овози эди.”

Сизу биз билган Зебининг айти шундай дейиши нақадар ишонарли! Қиз катта кундошлари кутганидай Султонхонга ашаддий душманам, деб қарамайди, аксинча, самимий яқинликка интилади. Султонхон босинқираш баҳона уйга кўчмоқчи бўлганида, Пошшахон “Эри йўқ совқотиб қолгандир, шўрлик” дея нишини санчса, Зеби: “Қиров ҳам тушиб қолди ўзи. Яхши қиласиз, жонимни қоқай!”- дейди. Тўғриси, Пошшахоннинг кесатиғи ўринли, чунки у кундоши феълидаги бежолликни фаҳмлаган, лекин Зебимиз киши хатти-ҳаракатини яхшиликкагина йўйиб ўрганган. Унинг самимияти душман кайфиятидаги Султонхонни ҳам ром этгани бежиз эмас: “Шу “жонимни қоқай” сўзи Султонхоннинг қулоғига аллақандай ширин эшитилиб кетди... Султонхон ўз кундошини маҳкам қучоқлаб ўпди”.

Зеби мингбоши хотинлари орасига ажиб бир мусаффолик олиб кирадики, буни адиб жуда катта маҳорат билан кўрсата билган. “Табаррук сув”га заҳар солиб чиққан Пошшахоннинг ранг-рўйини кўрган Зеби шубҳа гумонга бориб ўтирмайди, бутун вужудидан ташвиш ёғилгани ҳолда: “нима бўлди, жоним, сизга? Шамоллаб-нетиб қолдингизми?”- дейдики, Пошшахоннинг ўша сувни ўзиёқ ичиб юбормаганига, шунга бардоши етганига лол қоласиз.

Зеби олиб кирган мусаффолик чакмоқдан кейинги ҳаво мусаффолигига ўхшамайдими? Андишамизни очикроқ айтайлик: Зеби, тўхматга қолмаганида, кундошлари тақдирини такрорламас эдими? Ўзимизга қарши бораётгандай бўлсак-да, айрим мулоҳазаларни айтиб ўтиш жоиз.

Зеби зоҳиран тақдирга тан бергани билан, кўнгли ҳамон тинчиган эмас, шу боисми, ўзини овутишга интилади: “Ўв, қиз боланинг пешонаси курсин! Ўзи хоҳлаб эрга тегармиди? Мени отам шу

қари одамга берди деб қойийман; мунга бермаса кимга берарди? Ўзим суйган йигитга берармиди, қалай? Тантилиги тутиб кетганда эшонбобога бериб юборарди... У мундан бешбаттар!” Англаш мумкинки, қиз ўзини тамомила “қўниш”га чоғлапти, зотан, шундагина аламлари босилади — хотиржамроқ яшай бошлайди. Холис айтсак, Зебининг бу ҳаракати мақсад-моҳиятига кўра Султонхоннинг “сатангларга ошно бўламан” деганига яқин — иккаласи ҳам тақдир юкини енгиллатмоқ истагидан юзага келади. Ҳа, Зебининг тақдири кундошлари тақдирига уйқаш, Чўлпон ҳам, назаримизда, шунга ишора қилаётгандек: Султонхоннинг ота-онаси ҳақидаги гаплар, мингбошининг “кенжа”сига нисбатан совий бошлагани, ниҳоят, “у кишанли жамиятда... хотинни қулдан баттар хўрловчи муҳитда, хотин чор-ночор хийланинг устози бўлади” дейилиши фикримизнинг далилидир. Айтмоқчимизки, Чўлпон Зебини кундошлар орасига бирмунча “сингдириб” юбориш билан умумлаштиришга интилган: фақат Зебиси ҳақида эмас, умуман аёллар тақдири ҳақида қайғур(тир)ган, зебиларни султонхону пошшахонларга айлантирувчи муҳитни лаънатлаган.

Пошшахон-ку Зебини заҳарламоқчи эди, бас, мингбошининг ўлимида ким айбдор? Савол ўринсиздай, шундай бўлса-да, адиб Зебини зиғирча бўлсин гумондан ҳоли қилишга интилади, бунга эришади ҳам: “Орада қанча ухлагандир, ўзи ҳам билмайди (демак, жуда қаттиқ уйқуда бўлган - Д.Қ.), бесаранжом бир қичкириқ (диққат қилинг: Зеби қичкириқ маънисига етгани йўқ - Д.Қ.) билан уйғонди:

- Сув! Сув! - деб қичкирарди мингбоши.

Зеби уйқусираб келиб, яна фонарни баландлатди. Унгача мингбошининг кўркунч овози яна кўтарила тушди:

- Синталокни қизи, сув дейман (Зебининг ҳамон уйқуси очилмаганидан мингбоши яна такрорламоқда - Д.Қ.) ! Сув! Юрагим куйиб кетди... Ёниб кетди! Сув! Сув!

Зеби шошиб қолди; бориб чойнакдаги “табаррук” сувни қўлига олди...”

Пошшахон Зеби “табаррук” сувни бировга тутмаслигига буткул ишонган, шу боис ҳам унга заҳар солган. Чўлпон фожиа тафсилотларини шу қадар жонли тасвирлайдики, Зебининг айни шундай ҳаракат қилишига ишонасан, инсон психологиясини аъло даражада билган ва қоғозга туширолган адиб маҳоратига таҳсин ўқийсан киши.

Суд жараёни тасвирини ўқиркан, китобхон яна ўша ўзи билган болаларча содда-беғубор Зебини топади, унинг тақдирига куйгани ҳолда, ўзини самимий кулгидан тия олмайди: “Зеби худди ўйинда шеригига араз қилган боладай, тескари бурилиб олди. У индамай турганидан суд раиси яна сўз олди:

- Яхшилаб тушунтирингиз: юзини очмаса суд мажлисини олиб боролмайман.

- Олиб боролмаса майлига...- деди Зеби.- Билганини қилсин!”

Кулмай бўладими?! Ўз манфаатлари йўлида фариштадек беғубор нарсани қурбон қилмоқчи бўлганлардан нафратланмай бўладими?! Бу ўринда китобхон бир лаҳза бўлсин андишага бориши, “жудай-ла бўрттириб юборилмаганми?” дея ўйлаб қолиши мумкин. Шу боис озроқ мулоҳаза юритишга зарурат сезамиз: маълумки, роман бошланишидан Зебининг атиги ўн беш ёшлардаги қизча экани англашилади, унинг кейинги ҳаракатлари етук қизлар каби бўлганидан, китобхон буни назардан қочирган бўлса эҳтимол. Бу нарса характер мантиғига зид эмасми? Фикримизча, йўқ! Кампирлардан эшитганимиз бор: аразлаб “кетаман”га тушган келинларини қўғирчоқ совға қилиб овутган қайноналар бўлган экан. Айтмоқчимизки, “дўппи билан урса йиқилмайдиган” қизлар балоғат ёшида ҳисобланган вақтда, уларнинг руҳий тараққийси ҳам шунга мос бўлган: хали болалиги билан хўшлашиб улгурмаган гўдак “бир уйнинг эгаси” бўлишга руҳан ҳозир бўлган. Руҳий ривожланишдаги бундай илгарилаб кетиш Зеби каби қизларда турли ёш хусусиятларининг ноуйғун бирикувига олиб келиши табиий эди. Кўрамизки, қаҳрамони руҳиясини аъло даражада билган адиб бу ўринда ҳам ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади. Чўлпон Зеби образи талқинида умумий ва хусусий жиҳатларнинг уйғунлигига эришганки, бу образнинг ҳаётийлигини, баркамоллигини таъминлаб, уни Кумушу Зайнаблар қаторига қўяди...

... суд жараёнини кузатаётганингизда ҳам андак бўлсин умидингиз бор эди: “Ўлибди, озгина бўлсаям инсофи, одамгарчилиги бордир буларнинг?!” Хукм ўқилди: очиқ-ошкор ҳақсизликдан гарангсиб қолдингиз, кўнглингиз жумбушга келиб, сўфи билан бирга исён қилади... телба Қурвонбибининг дардли қўшиғи бағрингизни эзади, чидамай кулоқларингизни чиппа беркитасиз — бефойда, қўшиқ вужудингиздан оқиб келади, ўзингиз-да қуйлаётган бўласиз:

Зеби, Зеби, Зебона,

Мен кўйингда дебона...

Д.Куронов. Зеби, Зеби, Зебона...
//Адабиёт надир ёки Чўлпоннинг мангу
саволи. Тошкент, “Зарқалам”, 2006